

Orhun (Ötüken) Uygur Kağanlığı'nın Yıkılışında Manihaizm'in Etkisi Meselesi*

Derya Deniz GEZER

Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü,
Konya, Türkiye, ddgezer@selcuk.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Sefer SOLMAZ

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya, Türkiye, ssolmaz@selcuk.edu.tr

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 05.07.2024

Kabul: 25.12.2024

Yayın: 31.12.2024

Anahtar Kelimeler:

Uygurlar,
Manihaizm,
Din,
Savaş,
Rahip.

II. Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından kurulan Orhun (Ötüken) Uygur Kağanlığı'nın (744-840) ilk dönemlerindeki dini Gök Tanrı inancı olarak da bilinen Eski Türk Dini idi. Ancak kağanlığın kurulmasından kısa bir süre sonra Çin'de iktidarı elinde tutan T'ang Hanedanlığı, ortaya çıkan An Lu-shan İsyanı sebebiyle Uygurlardan yardım istedi. Moyen Çor Kağan döneminde başlayan bu yardım süreci, Böğü Kağan döneminde de devam etti. Böğü Kağan, isyanın bastırılması amacıyla Çin'in başkentlerinden birisi olan Lo-yang'da tanıştığı rahipler sayesinde Manihaizm'i tanıdı ve ülkesine döndüğünde bu dini kabul edip devletin resmi dini haline getirdi. Her ne kadar Manihaizm kağanlık döneminde büyük kitleler tarafından kabul edilirse de bu dinin Uygurlar üzerinde birtakım etkileri oldu. Araştırmalarda bu etkilerin bazıları olumlu kabul edilse de Manihaizm'de var olan hiçbir canlıyı öldürmeme ve et tüketmeme gibi Türk kültürü ve yaşam tarzına uymayan yasakların, Uygurların savaşçılık özelliklerini olumsuz yönde etkilediği ve bu durumun da Orhun Uygur Kağanlığı'nın yıkılış sürecinde tesirli olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu araştırmalarda Manihaizm'in getirdiği yasakların konumuz kapsamındaki dönemde ne derece uygulandığı üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu çalışmada Orhun Uygur Kağanlığı döneminde Manihaizm'in yasaklarına ne derece uyulduğu ve bu dinin kağanlığın yıkılışında etkisinin olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

The Issue of the Effect of Manichaeism on the Collapse of Orkhun (Otugen) Uyghur Khaganate

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 05.07.2024

Accepted: 25.12.2024

Published: 31.12.2024

Keywords:

Uyghurs,
Manichaeism,
Religion,
War,
Priest.

The religion of the Orkhun (Otugen) Uyghur Khaganate (744-840), which was established after the collapse of the Second Göktürk Khaganate, was the Old Turkic Religion also known as Tengrism. After the establishment of the khaganate, the Tang Dynasty of China, asked for help from the Uyghurs due to the An Lu-shan Rebellion. This process started with Moyen Çor Khagan and continued during the reign of Böğü Khagan. Böğü Khagan recognized Manichaeism thanks to the priests in Lo-yang, one of the capitals of China, and after returning to his country, he accepted and made it the official religion. Although Manichaeism was not accepted by large masses during the khaganate, it had some effects on the Uyghurs. Some studies consider the Manichaean prohibitions, like not killing living creatures and not consuming meat, to have negatively impacted the warrior traits of the Uyghurs, contributing to the collapse of the Orkhun Uyghur Khaganate. These studies do not sufficiently emphasize how strictly Manichaean prohibitions were enforced during the period in question. In this study, it is tried to reveal to what extent the prohibitions of Manichaeism were followed during the Orkhon Uyghur Khaganate and whether it had an influence on the collapse of the khaganate.

Atıf/Citation: Gezer, Derya Deniz – Solmaz, Sefer. "Orhun (Ötüken) Uygur Kağanlığı'nın Yıkılışında Manihaizm'in Etkisi Meselesi". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 9 (Aralık 2024), 59-73. <https://doi.org/10.47702/sema.2024.40>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

* Bu çalışma, Doç. Dr. Sefer Solmaz danışmanlığında 01.11.2023 tarihinde tamamladığımız Uygurların Din Değiştirmesinin Siyasi ve Sosyoekonomik Sonuçları başlıklı doktora tezindeki "Manihaizm'in Orhun Uygurlarının Savaşma Yeteneği Üzerine Etkisi" başlıklı kısmın genişletilmiş halidir (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye, 2023).

GİRİŞ

II. Göktürk Kağanlığı hâkimiyetinde yaşarken, Karluklar ve Basmıllar ile iş birliği yapıp Ozmış Kağan'ı öldüren Uygurlar, ilk olarak Basmılların liderliğinde kurulan devlete, sol yabguluğunu teşkil edecek şekilde tabi oldular. Ancak kısa bir süre sonra Basmıl kağanını öldürüp 744 yılında başkenti Ordu-balıg (Karabalgasun) olan Orhun Uygur Kağanlığı'nı kurdular.¹ Kutlug Bilge Kül Kağan liderliğinde kurulan bu kağanlık kısa bir zaman zarfında topraklarını genişletti. Ardından kağan olan Moyen (Moyun/Bayan) Çor döneminde Uygurlar, bir yandan iç isyanlarla uğraşırken, diğer yandan da topraklarını genişletme faaliyetlerine devam ettiler.²

Uygurlar, Tang Hanedanlığı ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiler. Ancak Tang Hanedanlığı bu dönemde Talas Savaşı'nda aldığı yenilgi ve ardından doğan karmaşa ortamıyla boğuşmaktaydı. Bu ortamdan faydalanan Soğd-Türk melezi An Lu-shan³ isimli general hanedanlık tarihine damga vuracak bir isyan başlattı. Esasen gençliğinde ticaretle uğraşan, altı dil bilen ve tercümanlık yapan An Lu-shan, zekâsı, savaşma konusundaki yeteneği ve çevreye hakimiyeti gibi bazı konularda dikkat çekince orduya alındı. Ancak bir süre sonra koyun hırsızlığıyla itham edilip idamına karar verildi.⁴ İnfazın gerçekleştirileceği anda An Lu-shan “*Her iki kuzeyli (Xi; Qidan-kitan) şeytan rejimini yıkmak istemiyor musunuz? [öyleyse], ne diye beni öldürüyorsunuz?*”⁵ diye haykırdı. Onun bu haykırışı You Chou Valisi Zhang Shougui tarafından affedilmesine neden oldu, zira vali onun sesini yükseltebilmesinden yani cesaretinden etkilendi. Daha da önemlisi vali bu boy ve uluslarla yaptığı mücadelede gerek cesareti gerekse onları tanıması hasebiyle An Lu-shan'dan faydalanabileceğini düşündü.⁶ Bir süre sonra onu evlatlık edindi ve başarılarından dolayı Dış Sol Atlı Muhafızlar Komutanlığına getirdi. An Lu-shan kısa bir süre sonra da general oldu.⁷

An Lu-shan, İmparator Xuanzong'un gözde cariyesi Yang Guifei ile kurduğu yakın ilişki sayesinde imparatorluk himayesinden faydalandı.⁸ Bu ilişkinin detayları tam olarak bilinmemekle birlikte T. D. Baykuzu aralarında bir gönül ilişkisi bulunduğunu ifade etmekte ve An Lu-shan'ın yaşça Yang Guifei'den oldukça büyük olmasına rağmen bu durumu gizlemek için onun evlatlığı olmayı istediğini belirtmektedir. Bu istek imparator ve Yang Guifei tarafından kabul edildi ve bu sayede de sarayda önemli bir yer edindi ve saray tarafından bir nevi koruma altına alındı.⁹ Hızlı bir yükseliş yaşayan An Lu-shan diplomatik elçilik ve askeri valilik gibi önemli görevlere yükseltildi.¹⁰

An Lu-shan, imparator ve cariyesinin sevgisine mazhar olması sebebiyle neredeyse her istediğini aldı. Bu sayede 754 yılına gelindiğinde kurduğu ordudaki general sayısı 500'ü aştı, 2000 binden fazla subayı oldu.

¹ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 15; a.mlf., *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 14; Saadettin Gömeç, *Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1997), 21-22; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004), 12; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 320-321; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 136.

² Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 13; İzgi, *Kutluk Bilge*, 17.

³ Gerçek adı Ya Luo-shan olup 703 yılında Çin'in kuzeydoğusunda, günümüzdeki adıyla, Ch'ao-yang'da doğan An Lu-shan'ın babası bir Soğdlu, annesi ise A-shih-te soyundan bir kam idi. Babasını küçük yaşta kaybeden An Lu-shan, annesinin Göktürk ordusunda görevli bir Soğdlu memur olan An Yen-yen ile evlenmesinin ardından “An” soyadını alıp An Lu-shan olarak anılmaya başlandı. An Yen-yen'in 713 yılında ordudan kaçmak mecburiyetinde kalması sebebiyle An Lu-shan'ın çocukluğu Çin'de geçti. Bk. Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti* (Konya: Kömen Yayınları, 2013), 57-60.

⁴ Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 57-61.

⁵ Şükrü Aktaş, “Tang Hanedanlığında Bir Türk: An Lushan (安祿山)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58 (2022), 177.

⁶ Aktaş, “Tang Hanedanlığında Bir Türk”, 177.

⁷ Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 61.

⁸ Chiu Tang Shu, *Biography of An Lu-Shan*, çev. Howard S. Levy (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960), 57.

⁹ Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 71-72.

¹⁰ Aktaş, “Tang Hanedanlığında Bir Türk”, 182.

Diğer taraftan sarayda oldukça etkili olan ve An Lu-shan'ı kendilerine rakip görerek yükselişini ve konumunu sarsmak isteyen saray görevlileri de vardı. Bunların başında ise iki bakan Li Ling-fu ve Yang Kuo-chung geliyordu. Yang Kuo-chung aynı zamanda Yang Guifei'nin kuzeniydi ve onun sayesinde yükselmişti. İmparatorun zevk ve sefaya dalmasını fırsat bilen bu iki bakan yetkilerini genişletip ülkeyi kendileri yönetmeye başladılar. Bu süreçte de kendilerine engel gördükleri An Lu-shan'ın hanedanlığa karşı isyan hareketine girişmesini sağlayıp ondan kurtulmayı istiyorlardı.¹¹ An Lu-shan ise imparatorun yaşının ilerlemesi ve saray görevlilerinin aleyhine olan tavırlarından dolayı endişeliydi. İmparatorun olası ölümü sonrası muhtemel akıbetini görerek hazırlıklara girişti. An Lu-shan aynı dönemde imparatorluk topraklarının doğu-batı uç bölgelerindeki yöneticilerle de çekişme yaşadı, kısmen üstünlüğü ele geçirdi ve buralarda yayılma politikası izledi.¹² Elde ettiği yetkiler ve aldığı ünvanlar sayesinde kendisine gizlice kurduğu ordu ile¹³ uygulanan yeni siyasi ve ekonomik politikalara, gücün giderek daha az elde toplanmasına, sınır ordularının güç ve etkinliğinde ortaya çıkan değişikliklere ve imparatorun ölümünden sonra başına gelebileceklere tepki olarak 755 yılında isyan etti.¹⁴

Tang Hanedanlığı bu isyanı bastırmak için destek arayışına girdi. W. Eberhard'ın iddiasına göre bu amaçla Abbâsî Halifesi Ebu Cafer el-Mansur (754-775) ve Uygur Kağanı Moyen Çor'dan yardım talep ettiyse de Abbâsîlerden yeteri kadar destek alamadı.¹⁵ Uygurlar ise Moyen Çor'un büyük oğlu Ulug Bilge Yabgu'nun komuta ettiği bir kuvveti Çin'e yardım için gönderdi.¹⁶ İsyân devam ederken Moyen Çor ölünce Uygurların başına küçük oğlu Böğü geçti (759)¹⁷. Böğü Kağan döneminde de isyanın bastırılması hususunda Tang Hanedanlığı'na yardıma devam edildi.

Uygurların bu dönemde Tang Hanedanlığına verdiği desteğin önemi yadsınamaz. Zira isyan süresince Uygurlar tarafından 756, 757, 759 ve sonuncusu 762 yılında olmak üzere dört sefer düzenlendi ve isyan tamamen bastırılarak Tang iktidarı yeniden tesis edildi. Uygurların bu süreçte verdiği desteğin temel güdüsü iktisadi çıkarlarıydı. Çünkü Uygurlar, Tang Hanedanlığı'ndan her bir sefer için para almakla kalmadı ayrıca seferler esnasında yapılan yağmalar ile muazzam ganimetler elde etti.¹⁸ Tang Hanedanlığı bu durumu kabul etmek durumundaydı. Çünkü isyan, ülkelerini An Lu-shan'a destek vermeyen veya isyan etmeyen yabancılar dahil pek çok kitlenin istilasına açık hale getirmişti.¹⁹

Uygurlar için An Lu-shan isyanı sadece maddi anlamda kazanç sağlanan bir süreç değildi. Bu isyan esnasında Böğü Kağan, Çin'in Lo-yang şehrinin geri alınmasına destek vermek için bulunduğu dönemde²⁰

¹¹ Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 75-79.

¹² Aktaş, "Tang Hanedanlığında Bir Türk", 183.

¹³ Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 57-90.

¹⁴ Edwin G. Pulleyblank, *The Background and Early Life of An Lu-shan* (Londra: University of London, Doktora Tezi, 1951), 59-60, 94, 99-112.

¹⁵ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 212.

¹⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri*, 33; Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 126-129.

¹⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri*, 35.

¹⁸ Ablet Kamalov, "Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi (755-762)", *Central Asiatic Journal*, 45/2 (2001), 243.

¹⁹ Shu, *Biography of An Lu-Shan*, 17.

²⁰ Böğü Kağan'ın tahta oturduğu yıl Çin'deki isyan hala devam etmekteydi. Fakat isyancılar arasında da problemler yaşanmaktaydı. Zira 757 yılında An Lu-shan büyük oğlu tarafından veya yardımcısı Yen Chuang'un görevlendirdiği Li Chu-erh tarafından öldürüldü. Bk. Turgun Almas, *Uygurlar* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 138; Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 121-122. Yerine ise oğlu An Ch'ing-shui geçti. Fakat An Lu-shan'ın yakın arkadaşı ve isyandan önce Çin ordusuna mensup Türk asıllı bir komutan olan Shih Sih-ming, An Ch'ing-shui'nin liderliğini kabul etmedi ve bir kargaşa ortamı doğdu. Shih Sih-ming 759 yılında, An Ch'ing-shui'yu öldürüp ordusunu da kendisine bağladı. Fakat fazla bir süre geçmeden o da kendi oğlu Shih Ch'ao-i tarafından öldürüldü. Kendisini Sarı İmparator ilan eden Shih Ch'ao-i, Lo-yang şehrini işgal etti. Bk. Almas, *Uygurlar*, 138-139. Shih Ch'ao-i, Uygurlara heyet gönderip birlikte henüz imparatorunu kaybetmiş Çin'i ele geçirmeyi teklif etti. Aynı dönemde Çin de Shih Ch'ao-i'ye karşı yardım istemek için Uygurlara heyet gönderdi. Bk. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 16; Eberhard, *Çin Tarihi*, 213; Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 154-155. Böğü Kağan ilk başta Shih Ch'ao-i'nin teklifini olumlu karşılayıp bu yönde hareket etse de Çin sarayında önemli bir güce sahip olan kayınpederi Pu-ku Huai-en'in Çin lehine yaptığı aracılık sonucunda ve Çin'in zapt edilemeyeceğine dair eski Türk inancının etkisi ile taraf değiştirdi. Bk. Eberhard, *Çin Tarihi*, 212-213; İzgi, *Kutluk Bilge*, 20; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 14-16; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 38; Taşağıl,

tanıdığı Manihaist rahiplerden etkilendi ve Manihaizm'e meyletti²¹. Ancak L. Clark'a göre Böğü Kağan Manihaizm'e henüz kağan olmadan önce de Tanrı Dağları-Tarım Havzası civarında 755-756 yıllarında komutanlığını yaptığı bir sefer esnasında girmiş, fakat daha sonra bu dinden dönmüştü.²² T. Moriyasu ise her ne kadar Clark ile benzer görüşlere sahip olduğunu belirtse de henüz yeterli kanıt bulunmadığından bu görüşü kum üzerine inşa edilmiş bir kaleye benzetme ve temkinli yaklaşmaktadır.²³ Böğü Kağan, devlet ileri gelenlerinden bazılarının tüm itirazlarına rağmen tarihte ilk kez bu dini resmi devlet dini haline getirdi.²⁴

1. Manihaizm

Şehristânî'nin Mâneviyye olarak nitelendirdiği, Hz. İsa'nın bir peygamber olduğunu kabul edip Hz. Musa'nın nübüvvetini reddeden ve Zerdüştlük²⁵ ile Hıristiyanlığın karışımı bir din olarak tanımladığı²⁶, İbnü'n-Nedîm'in de benzer bir şekilde Zerdüştlük ve Hıristiyanlıktan doğduğunu ifade ettiği²⁷, el-Birûnî'ye göre ise Zerdüştlük ve Hıristiyanlığa ek olarak Düalistlerin doktrinlerinin birleşimi olan²⁸ Manihaizm, muhtemelen asıl adı Şureyk (Cubricus)²⁹ olduğu düşünülen Mani tarafından İran'da MS III. yüzyılda kuruldu. Yapısal olarak senkretik³⁰, düalist³¹ ve gnostik³² özellikler taşıyan³³ Manihaizm, Hıristiyanlık ve Zerdüştlükle birlikte Yahudilik ve Budizm gibi muhtelif din ve inanç sistemlerinden de etkilenmiştir.³⁴

"Uygurlar", 218. Çin, isyancılar üzerine yürümek üzere hazırlık yapıp Sarı Nehir ile Shao-chou'nun kuzeyinde bir karargâh kuran Böğü Kağan'ın desteği ile Lo-yang'ı geri aldı ve isyan bastırıldı. Bk. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 17; Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 157-158.

²¹ Erkin Alptekin, *Uygur Türkleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979), 19; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 39; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 20-21; Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları (Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar)* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 211.

²² Larry Clark, "The Conversion of Bögü Khan to Manichaeism", *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, Berlin 14-18 Juli 1987, ed. by R.E. Emmerick, W. Sundermann, P. Zieme (Berlin: Akademie Verlag, 2000), 86.

²³ Takao Moriyasu, "New Developments in the History of East Uighur Manichaeism", *Open Theology*, 1 (2015), 322.

²⁴ Michael R. Drompp, *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire A Documentary History* (Netherlands: Brill Academic Publisher, 2005), 27.

²⁵ İslam kaynaklarında Mecûsîlik, batı kaynaklarında Zoroastrianism ya da Mazdeizm ve ateşle ilgili inanç ve uygulamaları sebebiyle Ateşperestlik olarak da bilinen Zerdüştlük, adını aldığı Zerdüş'ten monoteist inanç ve düşünceler ile eski İran inanç ve geleneklerinin birleştirilmesi yoluyla ortaya çıkartılmış bir dindir. Günümüzde de varlığını gösteren bu din, zaman içerisinde pek çok değişime uğramış ve artık düalist bir hal almıştır. Başta Avesta olmak üzere Pehlevice (Orta Farsça) yazılmış bazı metinler ve yazıtlar bu dinin kutsal metinlerini oluşturmaktadır. Bk. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-281.

²⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayınları, 2011), 223.

²⁷ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 1022.

²⁸ Ebû Reyhan el-Birûnî, *Mazide Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 181.

²⁹ Duncan Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, çev. Suat Ertüzün (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2019), 20.

³⁰ En az iki farklı dini gelenek ve inançtan gelen öğelerin belirli bir zaman diliminde birleşmesiyle oluşan niteliktir. Bk. Gemechu J. Geda, *Pilgrimages and Syncretism: Religious Transformation among the Arsi Oromo of Ethiopia* (Almanya: University of Bayreuth, Faculty of Cultural Studies, Doktora Tezi, 2013), 38.

³¹ İyi-kötü ya da ruh-madde gibi birbirine zıt iki başlıca öğeden oluşan düşünceyi ifade etmektedir. Aynı zamanda iki tanrılı inancı da nitelendirmektedir. Bk. Donald K. McKim, *Westminster Dictionary of Theological Terms*, ed. Alan Richardson - John Bowden (Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996), "Dualism", 83.

³² Yunanca'da bilgi anlamı taşıyan "gnosis" kelimesinden türeyen gnostik, Tanrı, varlık, olaylar ve dini meselelerle ilgili olarak bilgiye akıl ve irade ile ulaşamayacağını, bu tür bilgilerin sezgi ve keşif ile edinilebileceğini kabul eden mistik ve tasavvufi bir akımdır. Her ne kadar ilk çıkış yeri ve zamanı bilinmese de tarihi, Helenistik döneme kadar gitmektedir. Muhtelif şekillerde Hıristiyanlık, Yahudilik ve hatta İslam dâhil pek çok din ve kültürde görülmektedir. Manihaizm ise tam anlamıyla gnostik bir dindir. Bk. Ömer Mahir Alper, "İrfâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/444-445.

Manihaizm çok kısa bir sürede oluşturulan misyonerlik örgütü sayesinde Asya, Avrupa ve Afrika'ya ulaşmış ve IV. yüzyıla gelindiğinde Hıristiyanlığın en büyük rakibi halini almıştır. Ancak kısa bir süre sonra ilk olarak VI. yüzyılda batıda varlığı yitirmiş, ardından VII. yüzyılda bölgenin İslamlaşmaya başlamasıyla ortaya çıktığı İran ve Mezopotamya coğrafyasında, son olarak da XII. yüzyılda Asya'da gerileyip yok olmuştur.³⁵

Yaklaşık dokuz yüzyıl boyunca varlığını koruyan ve bu zaman zarfında da girdiği toplumlarda etkisini gösteren Manihaizm, insanların ruhlarını bedenlerinin esaretinden kurtararak³⁶, onları ebedi huzura erdirmeyi amaçlayan, bu amaçla bir takım ahlak kuralları getiren bir inanç sistemidir. Bu kurallara uyulması durumunda insanlar öldükten sonra arınmış bir şekilde cennete gidecektir. Uymayanlar ise arınma sürecini tamamlayana kadar ruh göçü olarak bilinen reenkarnasyona tabi olacaktır³⁷. Arınma süreci “beş emir” ve “üç mühür” olarak nitelendirilen bir kısım yasaklardan uzak durmayı ve bazı emirleri yerine getirmeyi gerektirmektedir.

Bu emirler:

- Oruç tutmak, namaz kılmak ve sadaka vermek,
- Yalandan uzak durmak,
- Hiçbir canlının canına kastetmemek ve et tüketmemek,
- Temiz olmak,
- Mal mülk peşinde koşmamak, aksine fakirliği gözetip tevazu sahibi olmaktır.³⁸

Üç mühür ise eline, beline ve kalbine hâkim olma üzerine kuruludur:

- Elin mühürü; hiçbir canlının hayatına son vermemek ve hırsızlık yapmamak,
- Dilin mühürü; kötü sözden, et ve alkol tüketiminden uzak durmak,
- Kalbin mühürü; ise evlilikten ve cinsi münasebetten uzak durmaktır.³⁹

2. Böğü Kağan'ın Manihaizm'i Kabul Etme Sebepleri

Böğü Kağan'ın Çin'deki isyanların bastırılmasına yardım ettikten sonra Manihaist rahiplerle başkente dönmesinin ardından, devletin üst düzey görevlileri arasında bu dinin kabul edilip edilmemesi üzerine bir tartışma başladı ve başta Nestüriliğe ilgi duyduğu iddia edilen Tung Baga Tarkan⁴⁰ olmak üzere bu dine karşı çıkan bir grup oluştu.⁴¹ Diğer taraftan kağan ile birlikte gelen rahiplerden Ruiy-şi kuvvetli belagati ve dine hâkimiyeti sayesinde Böğü Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve Manihaizm ülkenin resmi dini haline geldi.⁴² Manihaizm'in Uyğurlar tarafından kabulü iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi ilk kez Orta Asya Türk

³³ Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından günümüze Türklerin Dini Tarihi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 184-185.

³⁴ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020), 78.

³⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002), 153.

³⁶ “Beden ruhun doğrulmasını engeller; ruh için bir hapisane ve ağır cezadır o, tüm cehennemlere açılan kapı ve tüm yeniden doğumların yoludur.” Bk. Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 240.

³⁷ Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 240; Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 84

³⁸ Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 232; Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/576.

³⁹ Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2012), 156-158; Gündüz, “Maniheizm”, 27/576; Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, 84-86.

⁴⁰ Maria Adelaide Lala Comneno, “Nestorianism in Central Asia during the First Millennium: Archaeological Evidence”, *Journal of the Assyrian Academic Society* 11 (1997), 26.; Sencer Divitçioğlu, “Nebulous Nestorians in the Turkish Realm (VIIIth Century)”, *Central Asiatic Journal* 50/1 (2006), 10.

⁴¹ Li Tang, “A history of Uighur Religious Conversions (5th – 16th Centuries)”, *Asia Research Institute Working Paper Series* No: 44 (June 2005), 19.

⁴² Colin Mackerras, “Uyğurlar”, çev. Şinasi Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014) 442-443.

Tarihinde bir devlet resmi din ilanında bulunmuştur⁴³. Diğeri ise Manihaizm'in resmi din olduğu tek devlet Uyğur Kağanlığı olmuştur⁴⁴.

Bögü Kağan'ın itirazlara rağmen bu dini kabul edip devlet dini haline getirmesinin altında bazı sebepler yatmaktaydı. Kağan, zaten şahsen ilgi duyduğu bu din ile halkını kültürel açıdan daha yüksek seviyelere taşıyacak ve onları disipline edebilecekti.⁴⁵

La Vaissière'ye göre 6. yüzyıldan beri Çin'de varlık gösteren,⁴⁶ E. Chavannes ve P. Pelliot'un ise 694 yılında İran kökenli Fou-totun adlı bir tüccar ile Çin'e girdiğini iddia ettikleri⁴⁷ Manihaizm, Bögü Kağan'ın bu dine meylettiği dönemde, yönetici kesim arasında Konfüçyüsçülük ve Taoizm'in hâkim olduğu Çin'de diğer pek çok yabancı din gibi nefret edilen ve hatta Çinliler için yasaklanan bir din haline gelmişti⁴⁸. Çünkü An Lu-shan isyanından sonraki ilk dönemlerde bu dinin en önemli temsilcisi olan Soğdlar da Çin'deki diğer yabancılar ve istilacılar gibi yönetimin tepkisiyle karşı karşıyaydılar.⁴⁹ Kağan, bu dönemde tüccar Soğdlarla özdeşleşmiş bu dini kabul ederek zaten maddi anlamda iyice zayıflamış olan Çin'e karşı bir nevi psikolojik harekât yürütmüş oluyor, hem de halkından benimsemesini beklediği şehirli yaşam tarzını Çin'den değil de Soğdlar başta olmak üzere batıdaki kültürlerden öğrenmesini istiyordu.⁵⁰ Soğdlar bu dönemde gerek mali güçleri gerekse bölge ticaretindeki rolleri ile ön plana çıkmaktaydılar. Bu konumları sebebiyle onlarla iş birliği yapılması sayesinde Uyğurlar hem onların mali gücünden yararlanacak hem de ülkesini ekonomik olarak güçlü hale getirerek başta Çin olmak üzere komşu devletler karşısında önemli bir güç elde etmiş olacaktı. Kağan, dinlerine girerek Soğdlardan bu desteği almayı amaçlamaktaydı.⁵¹ Karşılığında ise Manihaizm'in hamiliği görevini yüklenmiş olacaktı. Çünkü Manihaistler, Çin'de kendilerine uygulanan baskının ileride daha da artmasından korkuyorlardı. Bu korkuları ve korunma arzuları kağanın Manihaizm'i kabul edişinin anlatıldığı Türkische Turfan-texte (Türkçe Turfan Metni) II'de⁵² açıkça verilmiştir:

⁴³ Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 458.

⁴⁴ Drompp, *Uyğur Empire*, 27.

⁴⁵ Mackerras, "Uyğurlar", 443-444.

⁴⁶ Étienne De La Vaissière, "Mani en Chine au VIe Siècle", *Journal Asiatique*, 293/1 (2005), 367.

⁴⁷ Edouard Chavannes - Paul Pelliot, "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, 11/1 (Paris: Imprimerie Nationale, 1913), 150.

⁴⁸ Çin yıllıklarında 842 yılına ait olaylar verilirken geçmişe dönüp bir hatırlatma yapılır. 742-755 yılları arasında hüküm süren imparator T'ien-pao döneminde bu dinin yasaklandığı ve ilerleyen dönemde Uyğurların bu dine girmesi ile Manihaizm'in Çin'de yeniden serbest bırakıldığı belirtilir. Bk. Wen-Shen Tsai, *Li Te- Yü'nün Mektuplarına Göre Uyğurlar (840-900)* (Taipei: 1967), 92; Eberhard, *Çin Tarihi*, 215.

⁴⁹ Étienne De La Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, çev. James Ward (Leiden - Boston: Brill, 2005), 223.

⁵⁰ Mackerras, "Uyğurlar", 443-444.

⁵¹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 200; Mackerras, "Uyğurlar", 444.

⁵² Albert Grünwedel (Tibetolog ve arkeolog) ile Albert von Le Coq (arkeolog ve kâşif) önderliğindeki Alman heyeti tarafından 1902 ile 1914 yılları arasında Turfan bölgesine "Turfan Seferleri" olarak adlandırılan dört keşif gezisi gerçekleştirilmiştir. Bu gezilerde Manihaist, Hıristiyan ve Budist kökenli çok sayıda belge ele geçirilmiştir. Bu belgelere buluntu yerine nispetle "Turfan Metinleri" adı verilmiştir. Belgeler Farsça, Partça, Soğdca, Uyğurca (Eski Türkçe) ve Çince el yazmalarından oluşmaktadır. Bk. Matthew P. Canepa, "The Art and Ritual of Manichaean Magic: Text, Object and Image from the Mediterranean to Central Asia", *Objects in Motion: The Circulation of Religion and Sacred Objects in the Late Antique and Byzantine World*, Ed. Hallie G. Meredith, BAR International Series 2247 (Oxford: Archaeopress, 2011), 73-74. Bu metinler üzerine ilk yayını Alman Türkolog F. W. K. Müller Uigurica adlı 4 ciltlik çalışma ile yapmıştır. Ardından Albert von Le Gog, Manihaist nitelikli eski Uyğurca metinleri Manichaica başlığı altında yayınlamıştır. Willi Bang-Kaup öğrencisi Annemaria von Gabain ile birlikte Türkische Turfan Textes (Türkçe Turfan Metinleri) adlı beş cilt ve bu cildin çözümlemeli dizininden oluşan çalışmayı hazırlamışlardır (1929-1931). Bu çalışmanın ikinci cildi olan *Türkische Turfan Texte II: Manichaica* Bögü Kağan'ın Manihaizm'i kabul edişinin anlatılması sebebiyle özel bir önem arz etmektedir. Bu aynı gerekçeyle Manihaist Uyğur edebiyatının ilk metni olarak addedilmektedir. Bk. Buket Nur Kırmızıgül Şimşek, "Türkische Turfan Texte", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, [Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2024].

“Efendim, siz kanunsuzca Ezrua'ya⁵³ karşı günah işlerseniz tüm ülkeniz karışacak, bütün bu Türk halkı tanrıya karşı günahkâr olacak. Dört bir yandaki rahipler(e) (?), Çin'de (ya da dahası...) Dört Küsen'de batıda, kuzeyde, doğuda, güneyde (yaşayanların) tamamına (?) ziyadesiyle zulüm ve baskı olacak; müminleri, tüccarları buldukları yerde öldürecekler, bir (tek) canlı bırakmayacaklar.”⁵⁴

Rahiplerin kağana seslenişlerinden anlaşıldığı üzere Çin'in kendilerine olan yaklaşımlarını ciddi bir tehdit olarak algılamakta ve kendilerine hami bir devlet aramaktaydılar. É. de La Vaissière bu durumu güçlü bir koruyucuya ihtiyaç duyan Manihaist Soğdların son çırpınışları, umutsuz ama verimli bir girişim olarak nitelendirmektedir.⁵⁵ Uyğur Kağanlığı onların dinlerine girerek bu görevi bir nevi kabul etmiş olmaktadır. Rahiplerin haklılığı ise Uyğur Kağanlığı'nın yıkılış sürecinde Çin'de vuku bulan olaylarla ortaya çıkmış oldu. Bu dönemde Manihaizm ve Manihaistler takibata uğradı, mabetleri kapatıldı, mallarına, evlerine ve diğer varlıklarına el konuldu⁵⁶, kitapları yakıldı⁵⁷. Hatta Manihaistlerden hiçbir iz bırakılmamak istenircesine rahiplere Budist kıyafetleri giydirilip başları tıraş edilerek öldürüldüler⁵⁸. Hayatta kalanlar ise kimliklerini gizlemek zorunda kaldılar ve Çin toplumu içerisinde yok oldular⁵⁹. Çin bu uygulamaları ile sadece Manihaizm'i ortadan kaldırmak için değil, aynı zamanda An Lu-shan isyanı nedeniyle önemli oranda zarar görmüş olmalarını kullanan Uyğurların gerek bu din üzerinden gerekse ticari anlamda, istedikleri gibi davranmasının intikamını almayı amaçlamıştı. Diğer bir ifadeyle bu dinin Uyğurların dini olması yapılan zulmün önemli bir sebebiydi⁶⁰.

Bögü Kağan'ın bu dini neden seçtiğine dair üzerinde durulması gereken bir başka önemli konu, kağanın neden bireysel olarak eski dininden vazgeçip başka bir dine meylettiği ve halkının da bu dine geçmesini istemesi meselesidir. Gök Tanrı inancı genel kabule göre, bilinen bir kutsal metni, peygamberi veya ibadet şekli olmayan bir dindi. Uyğur toprakları coğrafi önemi bakımından dikkate alındığında pek çok dinden tüccarın uğrak yeri idi. Bu insanlar sayesinde farklı dinleri tanıma fırsatı bulan kağan, muhtemelen kendi bağlı bulunduğu dindeki eksiklikleri görmüş ve bunun sonucunda da farklı bir din arayışına yönelmiş olmalıdır. Bu durum da Çin'de takibata uğrayan ve daha da önemlisi elinde ticaret gibi çok önemli bir gücü bulduran ancak korunmaya ihtiyaç duyan Soğdların dinine girmesini anlaşılır hale getirmektedir. Zira bu sayede karşılıklı bir çıkar ilişkisi kurulmuş olacak yani bir taraftan Bögü Kağan Manihaizm'e hamilik edip dinin koruyucusu haline gelecek, diğer taraftan da bu dine mensup tüccarlar sayesinde ticareti elinde tutacak ve ülkesini bu bağlamda önemli bir güç haline getirecekti.⁶¹

3. Manihaizm'in Uyğurların Savaşma Yeteneği Üzerine Etkisi

Manihaizm'in emir ve yasakları, görüldüğü üzere pek çok açıdan geleneksel Türk yaşam tarzına⁶² uymamaktadır. Bu durum da Uyğurların Manihaizm ile birlikte savaşçılık özelliklerinin olumsuz etkilendiği yönünde bir kanaatin hasıl olmasına neden olmuştur. Böyle bir kanaatin ortaya çıkmasının önemli nedenlerinden birisi Câhız'ın bu konuda ortaya koyduğu görüş ve iddialardır. Câhız'a göre Bizanslılar (Rumlar), Hıristiyanlığı

⁵³ Manihaist Uyğurlar tanrı için Ezrua (äzrua) kelimesini kullanmaktaydı. Bk. Betül Özbay, *Huastuanift Manihaist Uyğurların Tövbe Duası* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 32, 87.

⁵⁴ Özbay, *Huastuanift*, 32.

⁵⁵ Vaissière, *Sogdian Traders*, 223.

⁵⁶ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 113; İzgi, *Kutluk Bilge*, 44.

⁵⁷ Tsai, *Li Te- Yü'nün Mektupları*, 88; İzgi, *Kutluk Bilge*, 44.

⁵⁸ Edwin O. Reischauer, *Ennin's Travels in Tang China* (New York: Ronald Press Company, 1955), 232; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, 113.

⁵⁹ Başak Kuzakçı, *Soğdlar ve Türkler* (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023), 211.

⁶⁰ Reischauer, *Ennin's Travels*, 232.

⁶¹ Derya Deniz Gezer, *Uyğurların Din Değiştirmesinin Siyasi ve Sosyoekonomik Sonuçları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 70, 125.

⁶² Her ne kadar konumuz itibarıyla Manihaizm'in öldürmeme ve et tüketimi ile ilgili yasakları üzerinde durulsa da bu din, kalbin mührü ile ilgili emri göz önünde tutulduğunda, Türkler için önemli bir toplumsal kurum olan aile için de ciddi bir tehdit idi. Bu yasak, evlilik ve çoğalmanın önüne geçmekteydi. Manihaizm açısından bakıldığında ise amaç bir ruhun bedene hapsolmesini engellemektir. Çünkü her doğum bir anlamda beden yeni bir ruhu hapsedmesi anlamına gelmekteydi. Bk. Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, 158; Gündüz, “Manihaizm”, 576; Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Manihaizm”, 86.

benimsemeden önceki dönemlerde Persler (Farslar) ile yaptıkları savaşlarda bazen yenmekte bazen ise yenilmekteydiler. Ancak bu dine girdikten sonra insan öldürmeye, savaşmaya ve kısasa kısas yapmaya hevesleri kalmadı. Savaşlara mecburen ve isteksiz bir şekilde katıldılar. Dolayısıyla da savaşlarda galibiyet alamaz hale geldiler. Bu durumun sebebi ise Hıristiyanlık idi. Önceleri Türklerin koruyucusu ve kahramanı olan Uygurlar da benzer bir akıbeti yaşadı. Manihaizm (Zenâdika)'e girdiler ve gözü pekliklerini, cesaretlerini ve savaşma isteklerini kaybettiler. Çünkü Manihaizm bu bağlamda Hıristiyanlıktan çok daha fazla olumsuz etkisi olan bir din idi.⁶³ Bir diğer ifadeyle Câhız Hıristiyanlığa girmelerinin Bizanslıların savaşma yeteneklerine ket vurduğunu, Manihaizm'e girmelerinin de Uygurların savaşçı özelliklerini zayıflattığını iddia etmektedir. Diğer taraftan N. Doğan, Câhız'ın yaptığı bu benzetmenin amacının gerçek bir durum tespiti değil de İslam'ın yayılması karşısında tehdit oluşturabilecek bu iki dinin eleştirilmesi ve din-siyaset birlikteliğini en iyi şekilde temsil edecek dinin de İslamiyet olduğunun vurgulanması olduğu düşüncesindedir⁶⁴. Çin yıllıklarında da aynı minvaldeki ifadelere rastlanmaktadır:

“Eskiden Uygur âdetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima kazanıyorlardı. T'ang için değerli hizmetler yaptılar. T'ang onlara pek çok hediyeler verdi. Teng-li Kağan'dan itibaren, Kağan kendini asil ilân etti. Sarayda oturmağa başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe başladılar⁶⁵. Çinliler çok para harcadığı için üzgündü. Barbar âdetleri kötüleşti.”⁶⁶

Ancak bu ifadenin 779 yılına ait olması yani Böğü Kağan'ın Çin'e saldırmaya karar verdiği yılın kayıtlarında bulunması oldukça dikkat çekicidir. Çinlilerin Uygurların çok para harcamalarına tepkisi yukarıda da belirtildiği üzere Çin'den elde edilen ganimet ve paralar⁶⁷ sonucu değiştiğini düşündükleri yaşam tarzlarına atf olmak ile birlikte din üzerinden bir eleştiri izlenimi de vermektedir.

Günümüz araştırmacılarının pek çoğu da Orhun Uygur Kağanlığı'nın yıkılma nedenlerini sıralarken Manihaizm'i de etki eden sebepler arasında saymaktadır. Zira bu din yukarıda da bahsedildiği üzere herhangi bir canlılığın öldürülmemesini emretmektedir. Ayrıca Türklerin en önemli besin kaynaklarından olan etin yenilmesini yasaklamaktadır. Dolayısıyla Manihaizm'in, Uygurların yumuşak bir mizaca sahip olmalarına ve savaşma yeteneklerini kaybetmelerine neden olduğu iddia edilmektedir.⁶⁸

Manihaizm, şehirli ve tüccar dini olması sebebiyle Uygurların yaşam tarzlarında da değişikliğe neden olmuş, Uygurlar yavaş yavaş konargöçer yaşam tarzından uzaklaşmaya ve tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Özellikle başkent ve çevresinde aktif olarak tarımsal faaliyetler yapılmıştır. Manihaist halkın yaşadığı bu çevrede birbirine bitişik olarak konumlanmış köylerdeki ekili tarlalar Temim İbn Bahr'ın dikkatini çekmiştir.⁶⁹

⁶³ Câhız, “el-Evtân ve'l Buldân”, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, *Resâ'ilü'l-Câhız IV* (Kahire: Al Khanji Library, 1964), 126-127; Nagihan Doğan, “Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015), 451.

⁶⁴ Doğan, “Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar”, 452.

⁶⁵ Burada bahsedilen kadınların sarayda yaşayan kadınlar olduğu aşikârdır. Çünkü 835 yılına ait Çin yıllıklarında at sırtındayken ok atabilen yetenekli Uygur kadınlarından bahsedilir. Bu kayıtların yılı göz önünde tutulduğunda artık kağanlığın içişlerindeki problemler nedeniyle oldukça zayıfladığı dönemde dahi Uygur kadınlarının yeteneklerini koruyabildiğini göstermektedir. Bk. Colin Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories* (Canberra: Australian National University Press, 1972), 122; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 20, 102.

⁶⁶ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 102.

⁶⁷ Kamalov, “An Lushan-Shi Chaoyi İsyanı”, 542.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012), 128; İzgi, *Kutluk Bilge*, 37; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 81; Ahmet Taşağıl, *Uygurlar 840'dan Önce* (İstanbul: Bilge Kültür – Sanat Yayınları, 2020), 142; Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 10 (1962), 11.

⁶⁹ V. Minorsky, “Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/2 (1948), 283.

Konargöçer yaşamdan uzaklaşmanın getirisi olarak korunaklı şehirlerde yaşamalarının da Uygurların savaşma yetisinin zayıflamasına neden olduğu düşünülmektedir.⁷⁰

Askeri anlamda oldukça yetenekli olduğu bilinen Böğü Kağan⁷¹, örf ve âdet bakımından beğenmediği, asi ve disiplinsiz addettiği halkını bir düzene sokmak istemekte, onların devlete itaatlerini sağlamayı amaçlamakta ve Çin topraklarındaki bireysel eylemlerini engellemeye çalışmaktaydı.⁷² Çünkü Uygurların bazıları hem kendi hem de Çin topraklarında başına buyruk davranmakta, dahası Çin sarayına baskın yapacak kadar ileri gitmekteydiler.⁷³ Kağan, etkisinde kaldığı, bir yol göstericisi, kutsal metni, ibadet şekli ve mabetleri bulunan Manihaizm sayesinde onları kontrol altına almayı amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda da halkın bu dini en iyi şekilde öğrenmesi için her on kişiye bir görevli olmak şartıyla Manihaizm'in anlatılmasını emretti.⁷⁴

Böğü Kağan'ın Manihaizm'e geçiş sürecinin anlatıldığı Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzüne bakıldığında Uygurlar üzerinde olumsuz etki bıraktığı düşünülen yasakların kağanın bu dini bizatihi tercih etmesinde etkili olduğunu görmekteyiz: "... *Kan tüten barbarları, sebzeyle beslenen bir ülkeye dönüştürmek; öldürmekle geçinen milletleri de iyiliği göz önünde tutan bir millet, memleket haline getirmek [mümkün] olacaktır.*"⁷⁵

Kağanın sözleri incelendiğinde günümüz araştırmacılarının vurguladığı iki nokta ön plana çıkmakta ve Uygurların et tüketiminden⁷⁶ ve öldürmekten uzak durması dilemektedir. Ancak kağanın bu arzusuna rağmen Uygurlar arasında hayvancılık ve et tüketimi devam etmiştir. Bunun en belirgin kanıtı ise Orhun Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra kurulan ve Manihaizm'in daha geniş kitlelerce kabul gördüğü Turfan Uygurlarının dâhi et yemeye devam etmesidir. Turfan Uygurlarına yaptığı ziyarette Koçu halkı ile ilgili bilgiler veren Çin elçisi Wang Yen-te, varlıklı Uygurların at eti tükettiğini, diğerleri için ise sığır eti ile birlikte yaban kazının başlıca besin maddesi olduğunu belirtmektedir.⁷⁷

Öte yandan kağanın öldürme eyleminden vazgeçilmesini dilemesi ile beklentisinin onların askeri anlamda zayıflaması ya da savaşma yeteneklerini kaybetmeleri doğrultusunda olduğunu varsaymak, kağanın daha sonraki faaliyetlerini ve Çin üzerinde uygulamayı amaçladığı politikayı yok saymak anlamına gelmektedir. Zira Böğü Kağan, Manihaizm'e girmesinden bir süre sonra o dönemde Uygurlar için herhangi bir tehdit oluşturulmamasına ve Türkler arasındaki Çin'in zapt edilemeyeceği, edilse bile Çin kültürü içerisinde eriyip kaybolacaklarına dair yaygın inanca rağmen rahiplerin teşviki ile Çin'e saldırmaya karar vermiştir. Bu kararda rahiplerin teşviki üzerinde özellikle durulması gerekmektedir. Çünkü daha önce An Lu-shan isyanı esnasında Çin'i zapt etmek isteyen kağan, kendisine Çin'in ele geçirilmesi ile ilgili inanç ve ortaya çıkacak sonuçlar hatırlatılınca vazgeçmişti.⁷⁸ Neredeyse aynı süreci yeniden tecrübe eden kağan bu defa başta veziri Tung Baga Tarkan olmak üzere devlet ileri gelenlerinden gelen tüm itirazlara ve Çin'in durumunun önceki döneme kıyasla daha iyi olmasına rağmen kararından dönmedi. Bu durum öldürmenin yasak olduğu bir dinin rahiplerinin savaşa neden olacak teşviklerde bulunması ve kağan üzerinde ne kadar etkili olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Anlaşıldığı üzere Kağan, rahiplerin görüşlerine ve onlardan gelen bir tür icazete oldukça önem

⁷⁰ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 21; İzgi, *Kutluk Bilge*, 29; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 81.

⁷¹ Mackerras, "Uygurlar", 444.

⁷² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), I2/233; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük* (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2015), 264; Mackerras, "Uygurlar", 444.

⁷³ Gömeç, *Uygur Türkleri*, 42.

⁷⁴ Özbay, *Huastuanıft*, 32.

⁷⁵ Ölmez, *Eski Türk Yazıtları*, 264. Ayrıca bk. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 233-234.

⁷⁶ Çok fazla sebze tüketmeyen Türkler için at ve koyun eti ön plana çıkan hayvansal gıdalardı. Zamanla ihtiyaç hâsıl olması sebebiyle eti kurutulmuş konserve haline getirmeyi öğrendiler. Ayrıca peynir, yoğurt, sütlü darı ve kırmız hayvanlardan elde edilen diğer önemli yiyecek ve içeceklerdi. Bk. Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 2019), 130.

⁷⁷ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 57.

⁷⁸ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 16; Eberhard, *Çin Tarihi*, 213; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 38; Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 2/218; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 211; Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, 156.

vermiştir. Bu dine girer girmez kısa sürede onların etkisi altında kalmaya başlamış ve bu doğrultuda hareket etmiştir.

Burada özellikle belirtmek gerekir ki rahiplerin Manihaizm ile uyuşmayan davranışları sadece savaşma konusunda değil, hayatın diğer alanlarında da kendini göstermiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Manihaizm'in beş emrinden bir tanesi maddiyat peşinde koşmamaktır⁷⁹. Ancak ne ilginçtir ki bu dönemde ticaret konusunda ön plana çıkanlar Soğdlu Manihaistler olmuş ve Manihaizm tüccar dini olarak nitelendirilir hale gelmiştir⁸⁰. Bir diğer ifadeyle başta rahipler olmak üzere Manihaistler dünyevi işlerle de önemli ölçüde ilgilenmişlerdir. Zaten yukarıda da ifade edildiği üzere Böğü Kağan için bu dinin mensuplarının ticari anlamda ön planda olmasından da etkilenmiş ve bu durumu kullanmayı amaçlamıştır.

Manihaizm'in ve din adamlarının Uygurlar arasındaki durumu Böğü Kağan'ın Çin'e saldırmaya karar vermesi üzerine değişti. Bu saldırıya itiraz eden Tung Baga Tarkan, başta Böğü Kağan ve kağanın iki oğlu ve danışmanı olmak üzere çok büyük bir çoğunluğunu Soğdlu tüccarların ve Manihaist rahiplerin oluşturduğu yaklaşık 2000 kişiyi katletti ve ülke yönetimi devraldı⁸¹. Bu süreçte Manihaizm ağır bir darbe aldı ve yayılması sekteye uğradı. Y. Yoshida Manihaizm'in yeniden güçlendiği dönemin Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan dönemi (805-808) olduğunu⁸² ifade etse de Tung Baga Tarkan'dan hemen sonra zamanla yönetim kademesinde yeniden eski popüleritesini kazanıp güçlenmeye başladı. Bunun önemli bir göstergesi olarak Tung Baga Tarkan'ın yerine geçen oğlu ilk defa ünvanında Manihaizm'de "Gök" kadar önemli bir olgu olan "Ay" ifadesini kullanmıştır⁸³. Uygurların örf ve adetlerinde bazı ıslahatlar yapan⁸⁴ Ay Tengride Kut Bolmuş Külüg Bilge Kağan dönemi babasının döneminden kalan bazı karışıklıkların devam ettiği ve Uygurların Tibetliler, Şatolar ve Karlukların oluşturduğu ittifaka karşı Beş-Balık'ın hâkimiyeti için yapılan savaşta önce yenilip sonra yeniden şehrin ele geçirildiği, ardından gelen Kutlug Bilge (A-ch'o) Kağan döneminde ise Uygurların Tibetlilerle mücadelelerinin sürdüğü⁸⁵ ve bir nevi toparlanma çabalarının olduğu bir süreç olmuştur.

Kutlug Bilge Kağan'ın ardından Uygurların başına geçen Ay Tengride Ülüg Bolmuş Alp Ulug Bilge Kağan dönemi Manihaizm'in ve Soğdların varlıklarını ciddi ve etkili bir şekilde gösterdiği ve toparlanma süreçlerinin devam edip güçlendikleri bir dönem olmuştur⁸⁶. Bu bağlamda Manihaist bir anlayışla yazılan⁸⁷ ve bu dine geçişin detaylı bir şekilde anlatıldığı Karabalgasun Yazıtı önemli bir kanıt arz etmektedir. Yazıtta özellikle iki kağan ön plana çıkmaktadır. İlki Manihaizm'i kabul eden Böğü Kağan, diğeri ise Ay Tengride Ülüg Bolmuş Alp Ulug Bilge Kağan'dır. Adı geçen kağanın çok iyi bir savaşçı olduğu yazıtta özellikle vurgulanmıştır. Kağan ayrıca zeki ve otoriter bir lider olarak tanımlanırken, aynı zamanda etkili bir stratejist olarak nitelendirilmiş ve halkını koruma ve yönetme konusunda başarılı olduğunun altı çizilmiştir. Bunlara ek olarak kağanın hem kendi devletinin geleceği için stratejiler geliştirirken hem de uluslararası düzen için kurallar belirlediği de belirtilmektedir.⁸⁸ Bu durum kağanın Türk Cihan Hâkimiyeti idealiyle dünyayı fethetmeyi ve bir düzene sokmayı amaçladığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Bu amaçla hareket eden kağan, Uygurlar için de birçok sıkıntının giderilmesini sağlamıştır. Ayrıca ileri görüşlülüğü ve ticari önemleri sebebiyle Turfan ve Doğu Türkistan şehirlerine özel ilgi göstermiş ve bir anlamda kağanlığın yıkılmasından sonra Uygurlara göç edebilecekleri yeni yurtlar hazırlamıştır. Tibetlileri buradan uzaklaştıran kağan, Karluk saldırılarını engellenmiş, Kırgızlarla mücadele edip ticaret yollarını ele geçirmiş ve

⁷⁹ Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 232; Gündüz, "Maniheizm", 27/576.

⁸⁰ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygurlar Arasında İslamiyet* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 120.

⁸¹ Clark, "The Conversion of Bögü Khan", s. 85.

⁸² Yutaka Yoshida, "Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version", *Modern Asian Studies Review*, 11 (2020), 18.

⁸³ İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, 21.

⁸⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 234.

⁸⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 25; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 47.

⁸⁶ Mackerras, *The Uighur Empire*, 12.

⁸⁷ İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, 21.

⁸⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 234-235.

en önemlisi de Kırgız liderini iyi bir nişancı olarak bizzat kendisi öldürmüş ve Kırgızların kendisine tabi olmayanlarını katletmiştir.⁸⁹ Bu dönem kağanlığın en geniş sınırlarına ulaştığı dönem olmuştur.⁹⁰

Hakimiyet döneminde Manihaizm'in başkentte epeyce yayıldığı, Mani rahiplerinin hem devlet işlerinde kağana danışmanlık yaptıkları hem de Uyğur elçilerine eşlik ederek Çin'e gidip burada mabetler oluşturdukları Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan da⁹¹, selefî döneminde yapılan Kırgız katliamına benzer bir katliamı, Kuça'yı kuşatan Tibetlilere yapmıştır. Bu katliamın ne boyutta olduğu Karabalgasun Yazıtı'nda günümüz Türkçesiyle şu şekilde ifade edilmektedir: "*Tibetliler darmadağınık olarak tuzağa düştüler. Dört yandan kuşatıldılar ve bir hamlede mahvedildiler. Naaşların kokuları insanları çok rahatsız ediyordu.*"⁹²

Karabalgasun Yazıtı'nı kendi adına yazdırtan ve dönemi Manihaizm'in Uyğurlar arasındaki en şaşalı devri olarak nitelendirilen⁹³ Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan da savaflara katılmış ve bizatihi ordusuna komutanlık etmiştir.⁹⁴ Bu kağanın idaresinde Uyğurların güçlerinin zirvesinde olmaları da dikkat çekicidir⁹⁵.

Tengride Ülüg Bolmış Alp Küçlüg Bilge Kağan da Tibetlilerle mücadele etmiş ve kendisi de bizzat savaflara katılmıştır. Bu süreçte on binden fazla insan katledilmiştir.⁹⁶ Fakat bu kağan döneminde Uyğurlar için bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek ve kağanlıklarının yıkılış sürecinde etkili olacak olan bir evlilik vuku bulmuştur. Çin'in içinde bulunduğu maddi sıkıntılar sebebiyle bir süre kabul etmediği, hatta Uyğur elçi heyetleriyle gelen Mani rahiplerinden bile Uyğurları ikna etmeleri için yardım talebinde bulunmak durumunda kaldığı bu evlilik, Uyğurların ısrarı sebebiyle gerçekleşmiştir. Uyğurların muhtemelen Çin'in üzerinde baskı kurmak için yapmak istedikleri bu evlilik kendi lehlerine dönmüş ve T'ai-ho prensesinin Uyğur sarayına girdiği tarihten itibaren Çin entrikaları ve suikastlar kendini göstermiş ve kağanlık gerileme dönemine girmiştir.⁹⁷ Uyğur Kağanlığı yıkıldıktan sonra Çin İmparatoru Wu-tsung'un Başbakan Li Tê-yü'ye yazdırıp isyancı Uyğurlara gönderdiği mektupta, o dönemde Çin'in Uyğur sarayına yaptığı müdahale bir diğer ifade ile kendi istedikleri kişinin kağan olarak seçilmesi yönünde gösterdikleri çaba açıkça belirtilmektedir.⁹⁸

Her ne kadar ciddi bir karışıklık ortamı olsa da bu süreçte Uyğurlar, Tibet ve Karluk saldırılarını bertaraf edebilmiştir.⁹⁹ Temim İbn Bahr, Karluklar karşısında sayıca oldukça az olmalarına rağmen bütün Türkler arasında onlardan daha güçlüsünün olmadığını belirttiği Uyğurların onları mağlup ettiğinden bahsetmektedir¹⁰⁰. Benzer bir ifade 842 yılını anlatan Çin yıllıklarında da geçmektedir. Buna göre Çinliler kağanlıkları yıkılan Uyğurların sınırlarına saldırmalarından ciddi bir şekilde rahatsız olmuş durumdadırlar. Uyğur akınlarına karşı hazırlıkların anlatıldığı bölümde Uyğurların at üstünde savaşma konusundaki ustalıklarına ve Uyğur atlı ordularına karşı savaşmanın çok zor olduğuna özel dikkat çekilmiş ve bu konuda ciddi tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰¹

Manihaizm her ne kadar resmi din olarak kabul edilmiş, devlet koruması altına girmiş ve desteklenmiş olsa da dinin kabul edildiği dönemden kağanlığın yıkılışına kadar hem halk arasında hem de daha önce belirtildiği üzere başta Tung Baga Tarkan olmak üzere devlet görevlileri arasında Manihaizm'e girmemiş olan önemli bir kitle bulunmaktaydı. Başkentte Manihaistler çoğunluğu oluştursa da halk içinde en başta Eski Türk

⁸⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 234-235; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 25-26.

⁹⁰ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 26.

⁹¹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 27; İzgi, *Kutluk Bilge*, 36.

⁹² Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 235.

⁹³ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 29.

⁹⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 235.

⁹⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 29.

⁹⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 235.

⁹⁷ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 31-33; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 54-55.

⁹⁸ Tsai, *Li Tê-yü'nün Mektupları*, 101-103.

⁹⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri*, 53-54.

¹⁰⁰ Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey", 283-284.

¹⁰¹ Tsai, *Li Tê-yü'nün Mektupları*, 98-99.

Dini olmak üzere farklı dinlere mensup insanlar bulunmaktaydı, yani bir din birliği yoktu¹⁰². Ayrıca takip eden süreçte kağanlar da eski inançlarına ait örneğin Gök Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan “yada taşı”nın¹⁰³ kullanımı gibi bazı uygulamaları devam ettirmekteydi¹⁰⁴. Bir diğer ifadeyle Uyğur Kağanlığı'nda hiçbir zaman bu dine topyekûn ve keskin bir geçişin olmamıştı.

Uyğur Kağanlığı, takip eden süreçte yukarıda bahsedilen evlilik sonrası ortaya çıkan ve gittikçe artan Çin entrikaları, tahta oturan kağanların yetersizliği ve özellikle de devlet adamlarının kağan tayin etme teşebbüsleriyle yani veraset sisteminin bozulması ile iyice zayıfladı. M. R. Drompp bu duruma şu şekilde dikkat çekmektedir:

*İmparatorluğun en parlak döneminde, oğullar genellikle babaların yerine geçer ve veraset genellikle sorunsuz bir şekilde gerçekleşirdi. Yeni bir ailenin tahta geçmesine yol açan büyük bir darbe bile imparatorluğu uzun süre istikrarsızlaştırmadı. Ancak imparatorluğun sonraki yıllarında, kağanlar arasındaki ilişkilere dair neredeyse hiçbir bilgi bulunmadığından, verasetin ne şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak Uyğur imparatorluğunun son on yıllarında veraset anlaşmazlıklarının yaygın olduğu açıktır.*¹⁰⁵

Bu durumun en belirgin örneklerinden biri olarak zayıf iradesi ve kötü mizacıyla dikkat çeken Hazar Tegin'in bakanları veya yeğeni tarafından öldürülüp yerine Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan ünvanıyla Hu Tegin'in Uyğur kağanı ilan edilmesi gösterilebilir.

Uygurlar yönetiminde ortaya çıkan problemlere ek olarak salgınlar, kıtlık, kış şartları ve yoğun kar yağışı sebebiyle iyice zayıflamıştır. Yönetimde ortaya çıkan karmaşa ortamına tepki gösteren komutan Külüg Bala Sangun beraberindeki Kırgız askerleriyle başkente gelmiş, son kağan Ho-sa Tegin'i öldürmüş ve çok büyük bir katliama imza atıp Orhun Uyğur Kağanlığı'nı tarih sahnesinden silmiştir.¹⁰⁶

SONUÇ

Kağanlığın kısa tarihi incelendiğinde Uygurların savaşçılık yeteneklerini Manihaizm sebebiyle yitirdiklerini, bunun da kağanlığın yıkılmasında etkili olduğunu kabul etmek oldukça zordur. Dönem kaynaklarında Câhız'ın Bizans-Uygur benzetmesi ve Çin yıllıklarındaki 779 yılına ait kayıt dışında bu iddiayı destekler herhangi bir veri bulunmamaktadır. Câhız'ın benzetmesi bir durum tespitinden daha ziyade din eleştirisi gibi görünmektedir. Çin yıllıklarındaki iddiaların zamanlaması ise manidardır. Uygurların kendilerine savaş açmayı planladıkları bir süreçte zayıflamaya başladıklarının ifade edilmesi açıkça gerek kendi vatandaşlarına yasakladıkları Manihaizm'e gerekse Uygurların hem bu dine girmelerine hem de rahiplerin teşvikiyle Çin'e savaş açma niyetlerine bir nevi tepki niteliğindedir. Çünkü bu dindeki öldürme yasağının uygulanmadığı ve rahiplerin de Uygurları kendileri için önemli bir tehdit olan Çin'e karşı savaşa teşvik ettiği aşikardır. Manihaizm'in koruyucusu ve savunucusu olan kağanlar da bu konuda geri durmamışlardır.

Manihaizm'in kağanlık içerisindeki en parlak dönemini kağanlığın zirvede olduğu dönemde yaşamayı, Manihaist anlayışla yazılan Karabalgasun Yazıtı'nda bu dönemin kağanlarının savaşçılıklarına özel vurgu yapılması da Manihaizm'deki öldürme yasağının Uygurları etkilemediğini göstermektedir.

Manihaizm'in Uygurlar arasında uygulanış biçimi aslında sadece bir canlıyı öldürmeme kuralına değil, dünyevi şeylerden uzak durma, et yememe gibi diğer önemli yasaklara da fiiliyatta uyulmadığının kanıtıdır.

¹⁰² Minorsky, “Tamīm ibn Bahr's Journey”, 296; Connor Joseph Bell, *The Uyghur Transformation in Medieval Inner Asia: From Nomadic Turkic Tradition to Cultured Mongol Administrators* (Kentucky: University of Louisville, Faculty of the Graduate School, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 49.

¹⁰³ Bu taş eski Türk inancına göre, Gök Tanrı tarafından istenildiğinde yağmur, kar ve dolu yağdırılması ve fırtına çıkarılması amacıyla Türklerin atalarına verilmiştir. Günümüzde de büyük kamlar ve yadacılar hala bu taşı kullanmaya devam etmektedir. “Yada” kelimesi Uygurlar tarafından yağmur ve taş anlamında kullanılmaktadır. Bk. Adem Öger, “Uygur Türklerinde Yağmur Yağdırma Törenleri ve Yada Taşı”, *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, ed. Özkul Çobanoğlu vd. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları, 2016), 40-41.

¹⁰⁴ Minorsky, “Tamīm ibn Bahr's Journey”, 296; Bell, *Uyghur Transformation*, 49.

¹⁰⁵ Drompp, *Uighur Empire*, 33-34.

¹⁰⁶ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 31, 143; Gömeç, *Uygur Türkleri*, 54.

Manihaizm her ne kadar mabetleriyle, rahipleriyle varlığını bazı açılardan somut olarak hissettirse de uygulamada kendini gösterememiştir.

Resmi din olan Manihaizm, devlet tarafından desteklenerek korunmasına ve başkentte yayılmasına rağmen devlet görevlileri ve halkın tamamı arasında yayılma başarısını gösterememiştir. Bu durumun muhtemelen en önemli sebeplerinden birisi din adamlarının dinin uygulanması hususunda halk için iyi birer örnek teşkil edememesidir. Ayrıca ülkede pek tabii olarak başta Gök Tanrı inancı olmak üzere muhtelif dini inançlara sahip insanlar yaşamakta olduğundan ülkede din birliği yoktur. Dolayısıyla da ön plana çıkıp tam bir kitlesel etki gösteremeyen Manihaizm'in Uygurların savaşıçı yeteneklerini köreltmesi durumu söz konusu değildir.

Uygur Kağanlığı'nda Manihaizm'in kabulünden sonra Uygurların ülke savunmasından taviz vermedikleri, her türlü saldırıya karşılık verdikleri ve topraklarını genişletme yoluna gittikleri görülmektedir. Fakat Manihaizm kabul edilmeden önce de var olan devlete karşı itaatsizlik problemleri ve özellikle de Kırgız, Karluk ve Tibetlilerin çıkardığı sıkıntılar kağanlığın yıkılışına kadar dönem dönem kendini göstermiştir. Başta Böğü Kağan olmak üzere kağanların tahttan indirilmeleri ve yapılan yeni kağan atamaları, ayrıca kurulan evlilik bağları sonucunda Çin'in saraya müdahaleleri çeşitli iç karışıklıklara neden olmuştur. Bunlara ek olarak iklim şartlarının getirdiği olumsuz koşullar da eklenince kağanlık kısa sürede yıkılmıştır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1	Author / Yazar 2
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%60	%40
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%60	%40
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11) / Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%60	%40
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%60	%40
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%55	%45

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Şükrü. "Tang Hanedanlığında Bir Türk: An Lushan (安祿山)". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 58 (2022), 169-190.
- Almas, Turgun. *Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Alper, Ömer Mahir. "İrfâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Alptekin, Erkin. *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979.
- Baykuzu, Tilla Deniz. *An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*. Konya: Kömen Yayınları, 2013.
- Bell, Connor Joseph. *The Uyghur Transformation in Medieval Inner Asia: From Nomadic Turkic Tradition to Cultured Mongol Administrators*. Kentucky: University of Louisville, Faculty of the Graduate School, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- el-Birûnî, Ebû Reyhan. *Mazide Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Câhız, "el-Evtân ve'l Buldân", thk. Abdüsselam Muhammed Harun, *Resâ'ilü'l-Câhız* IV/105-147, Kahire: Al-Khanji Library, 1964.
- Canepa, Matthew P. "The Art and Ritual of Manichaean Magic: Text, Object and Image from the Metiterranean to Central Asia", *Objects in Motion: The Circulation of Religion and Sacred Objects in the Late Antique and Byzantine World*. ed. Hallie G. Meredith, BAR International Series 2247/733-88. Oxford: Archaeopress, 2011.
- Chavannes, Edouard - Pelliot, Paul, "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, 11/1/99-199 (Paris: Imprimerie Nationale, 1913).
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Clark, Larry "The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism", *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus* (Berlin 14-18 Juli 1987). ed. by R.E. Emmerick, W. Sundermann, P. Zieme. 83-123. Berlin: Akademie Verlag, 2000.
- Commeno, Maria Adelaide Lala. "Nestorianism in Central Asia during the First Millennium: Archaeological Evidence". *Journal of the Assyrian Academic Society* 11 (1997), 20-53.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 2019.
- Divitçioğlu, Sencer. "Nebulous Nestorians in the Turkish Realm (VIIIth Century)". *Central Asiatic Journal* 50/1 (2006), 9-15.
- Doğan, Nagihan, "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz 445-454. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015.
- Drompp, Michael R. *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire A Documentary History*. Netherlands: Brill Academic Publisher, 2005.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Foltz, Richard C. *İpek Yolu Dinleri*. çev. Aydın Aslan. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.
- Geda, Gemechu J. *Pilgrimages And Syncretism: Religious Transformation among the Arsi Oromo of Ethiopia*. Almanya: University of Bayreuth, Faculty of Cultural Studies, Doktora Tezi, 2013.
- Gezer, Derya Deniz. *Uygurların Din Değiştirmesinin Siyasi ve Sosyoekonomik Sonuçları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Gömeç, Saadettin. *Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1997.
- Greenles, Duncan. *Mani Dininin Kutsal Kitabı*. çev. Suat Ertüzün. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2019.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç. *Eski Türkler*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Günay, Ünver – Güngör, Harun. *Başlangıçlarından günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi, "Mecûsilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Güngör, Harun. *Türk Din Etnolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- İzgi, Özkan. *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- İzgi, Özkan. *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Kamalov, Ablet, "Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi (755-762)", *Central Asiatic Journal* 45/2 (2001), 243-253.
- Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygurlar Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Kuzakçı, Başak. *Soğdalar ve Türkler*. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023.
- Kuzgun, Şaban. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Mackerras, Colin. "Uygurlar". çev. Şinasi Tekin. *Erken İç Asya Tarihi*. der. Denis Sinor. 425-458. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Mackerras, Colin. *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra: Australian National University Press, 1972.
- Mau-Tsai, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Mckim, Donald K. *Westminster Dictionary of Theological Terms*. ed. Alan Richardson - John Bowden. Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996.

- Mınorsky, V. "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12/2 (1948), 275-305.
- Moriyasu, Takao. "New Developments in the History of East Uighur Manichaeism", *Open Theology*. 1 (2015), 316-333.
- en-Nedīm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Oymak, İskender, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 67-97.
- Öger, Adem, "Uygur Türklerinde Yağmur Yağdırma Törenleri ve Yada Taşı", *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*. ed. Özkul Çobanoğlu vd. 40-51. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları, 2016.
- Ölmez, Mehmet. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2015.
- Özbay, Betül. *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Pulleyblank, Edwin G. *The Background and Early Life of An Lu-shan*. Londra: University of London, Doktora Tezi, 1951.
- Reischauer, Edwin O. *Ennin's Travels in Tang China*. New York: Ronald Press Company, 1955.
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Shu, Chiu Tang. *Biography of An Lu-Shan*. çev. Howard S Levy. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960.
- Tang, Li "A history of Uighur Religious Conversions (5th – 16th Centuries)", *Asia Research Institute Working Paper Series* No: 44 (June 2005).
- Taşagül, Ahmet. "Uygurlar". *Türkler*. 2/215-224. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Taşagül, Ahmet. *Bozkırın Kağanlıkları (Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Taşagül, Ahmet. *Uygurlar 840'dan Önce*. İstanbul: Bilge Kültür – Sanat Yayınları, 2020.
- Sarıkoçlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte kitapevi, 2002.
- Şehristâni. *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayınları, 2011.
- Şimşek, Buket Nur Kırmızıgül. "Turkische Turfan Texte". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/turkische-turfan-texte-tees-1746>. [Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2024].
- Tekin, Şinasi. "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 10 (1962), 1-11.
- Tsai, Wen-Shen. *Li Te- Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*. Taipei: 1967.
- La Vaissière, Étienne de. "Mani en Chine au VIe Siècle", *Journal Asiatique* 293/1 (2005), 357-378.
- La Vaissière, Étienne de. *Sogdian Traders: A History*. çev. James Ward. Leiden - Boston: Brill, 2005.
- Yoshida, Yutaka. "Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version", *Modern Asian Studies Review* 11 (2020), 1-139.